

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Papieren monumenten

Over diepe breuken en lange lijnen in de geschiedenis van tekstedities in de Nederlanden, 1591-1863

Rock, J.A.T.

Publication date

2010

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Rock, J. A. T. (2010). *Papieren monumenten: Over diepe breuken en lange lijnen in de geschiedenis van tekstedities in de Nederlanden, 1591-1863*. [, Universiteit van Amsterdam].

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Deel 5

PAPIEREN EN MONUMENTEN

In acht hoofdstukken en een intermezzo heb ik geprobeerd het grondplan te tekenen van de geschiedenis van het editievak in de Nederlanden, wat letterkundige teksten in de volkstaal betreft. Dat plan bleek te bestaan uit een aantal discontinuïteiten: enkele belangrijke vernieuwingen die vooral in de hoofdstukken 3, 4, 5 en 7 aan bod kwamen en die te typeren zijn als processen van nationalisering van het editievak. Zij stonden enkele belangrijke continuïteiten blijkbaar niet in de weg: restanten uit de oudere, laathumanistische filologie die door de vernieuwingen heen levenskrachtig bleven. Die restanten kwamen vooral aan bod in de hoofdstukken 6 en 8 en noemde ik het voortlevende antiquarisme. Een cruciale episode voor zowel de vernieuwingen als voor het behoud was die van de vervalste kroniek van Klaas Kolijn, die tussen ongeveer 1700 en 1777 speelde en het voorwerp uitmaakte van het tweede hoofdstuk.

Hierna zal ik dat patroon van continuïteit en discontinuïteit in het Nederlandse editievak nogmaals schetsen. Dat zal ik doen aan de hand van de vier gezichtspunten die ik het eerst destilleerde uit de zaak-Kolijn: het objectieve, het legitimerende, het prosopografische en het epistemologische. Aan de hand daarvan zal ik tot slot de juiste verhouding proberen te vinden tussen de twee interpretatiekaders, dat van Joep Leerssen en dat van Anthony Grafton.

Discontinuïteiten: een drievoudige nationalisering

In het grondplan van de geschiedenis van het Nederlandse editievak zijn de belangrijkste vernieuwingen te vinden in de eerste drie aandachtsgebieden. Er was immers sprake van een voortgaande verruiming van het filologische veld van onderzoek, terwijl het legitimerende kader ervoor steeds nationalistischer en daarom dwingender en omvattender werd en de individuele auteur als tekstinstantie steeds meer aan belang won, via instituten en verenigingen. De vernieuwingen op die drie domeinen kunnen samengevat worden als een voortgaande nationalisering van de volkstaalfilologie. Ik bespreek hierna elk van de drie gebieden en vat de ontwikkelingen daarbinnen telkens voor elk van de drie delen van dit proefschrift samen.

Objectief: verruiming van de filologische aandacht naar de Nederlandse volkstaal en naar de Middeleeuwen (1)

De bezorging van Nederlandse verhalende teksten vond haar oorsprong in de filologie van de klassieke Oudheid en in de rechtsgeleerdheid, die beide aan het eind van de zestiende eeuw aan de jonge Leidse universiteit beoefend werden, onder anderen door Janus Doussa, Paullus Merula, Justus Lipsius en Josephus Scaliger. De teksten die zij bestudeerden waren, voor het eerstgenoemde vakgebied, natuurlijk antieke literatuur en geschiedenis en, voor het laatstgenoemde, antieke en middeleeuwse

rechtsdocumenten. De studie ervan resulteerde vaak ook in tekstedities. In de decennia voor 1600 ontstond er in die Leidse context daarnaast ook aandacht voor teksten in de volkstaal die bij de genoemde in de buurt lagen: niet meer enkel klassieke dichters, maar ook die van het eigen land werden voorwerp van studie, en uit de Middeleeuwen niet meer enkel de rechtsteksten, maar ook de overgeleverde geschiedenissen. De mannen die die teksten op hun studeertafel namen, kwamen uit de onmiddellijke omgeving van de genoemde filologen. De stadssecretaris en dichter Jan van Hout vergezelde Dousa en Lipsius in een Collegium poeticum dat de Nederlandse schone letteren bestudeerde, en leerlingen van Merula en Scaliger, waaronder Petrus Scriverius en Marcus Zuerius Boxhorn, sloegen middeleeuwse kronieken uit de Nederlanden open. Dousa en de Amsterdamse koopman Hendrik Laurensz Spiegel hadden ze dat in 1591 al voorgedaan met hun editie van de Hollandse kroniek van Melis Stoke, die kan gelden als de oereditie van de Nederlandse filologie. Dit alles resulteerde vanaf de jaren 1620 in een dubbele aandacht van filologen: voor de eigen geschiedenis en voor de eigen taal. Die dubbele aandacht ging gepaard met een dubbele traditie van tekstbezorging: een van middeleeuwse kronieken en een van verzamelde werken van dichters uit de Gouden Eeuw.

Beide takken van het editievak droegen hun vruchten tot aan het eind van de achttiende eeuw. Toen vonden zij elkaar weer. Balthasar Huydecoper maakte in 1772 een editie van de Hollandse kroniek van Melis Stoke, waarin hij uitgebreid diens oude taal besprak, zoals hij dat eerder ook met Joost van den Vondel gedaan had, wiens taalgebruik sinds ongeveer 1700 als model gold. Iets soortgelijks deden Jacob Arnold Clignett en Jan Steenwinkel vanaf 1784, toen zij in de *Spiegel historiael* van Jacob van Maerlant niet enkel de Nederlandse geschiedenis lazen, maar de dichter uit Damme ook loofden om zijn eenvoudige, maar even voorbeeldige taalgebruik. Zo kwamen niet meer enkel de gouden jaren uit de zeventiende eeuw, maar ook de Middeleeuwen in beeld voor de talige helft van de aandacht van tekstediteurs. Het gevolg daarvan was dat uit die duistere eeuwen niet meer enkel de kronieken het bestuderen waard waren. In 1819 bezorgde de voornoemde Clignett *Esopet*, een verzameling dierenfabels en daarmee de eerste strikt literaire tekst uit de Nederlandse Middeleeuwen die in druk gebracht werd. Slechts enkele jaren later zou ook het middeleeuwse volkslied aandacht krijgen van editeurs als de Duitse August Heinrich Hoffmann von Fallersleben en Willem Bilderdijk. Het was de eerste belangrijke objectieve uitbreiding van het Nederlandse editievak sinds zijn ontstaan in Leiden in 1591.

De talige en de historische tak van het Nederlandse editievak bleven na 1838 evenzeer met elkaar verstrengeld en de Middeleeuwen bleven schone letteren leveren. Daaronder waren het de ridderromans die een vurige verdediger vonden in de persoon van Willem Jozef Andries Jonckbloet. Hij bracht de *Roman der Lorreinen*, de *Roman*

van *Walewein* en de *Roman van Lancelot* in druk, naast *Karel ende Elegast* en verder nog *Beatrijs* en de *Dietsche Catoen*. Jonckbloets vriend Matthias de Vries voegde daar nog een ongeziene aandacht aan toe voor het individuele woord, zoals hij dat bij dichters uit zowel de Gouden Eeuw en de Middeleeuwen als uit zijn eigen tijd terugvond. Hij was de man die de plannen maakte voor zowel het *Middelnederlandsch Woordenboek* als het *Woordenboek der Nederlandsche Taal*. Het doel van beide editeurs lag echter buiten de eigenlijke tekstbezorging. Jonckbloet gaf de ridderromans en middeleeuwse vertellingen uit om met de gegevens die erin te vinden waren ooit een Nederlandse mentaliteitsgeschiedenis te schrijven, waarmee hij voor de historische tak van het editievak een nieuw doel formuleerde. De Vries vernauwde daarnaast de traditie van de editoriale aandacht voor het taalgebruik tot professionele lexicografie. Zo richtte de blik van de tekstediteur, die sinds 1591 steeds verruimd was en reikte tot steeds meer en steeds oudere literatuur, zich nu op nieuwe horizonten.

Alle oude onderzoeksonderwerpen van de filologie werden overigens nog steeds beoefend: de literatuur en geschiedenis van de klassieke oudheid, de rechtsgeleerdheid van de eigen streken en de Middeleeuwen. Nederlandse tekstediteurs voegden daar na 1591 telkens nieuwe aandachtsgebieden aan toe: de Nederlandse literatuur van de Gouden Eeuw, de Nederlandse geschiedenis van de Middeleeuwen, de middeleeuwse literatuur uit de Nederlanden. De aandacht voor de Nederlandse literatuur en de Nederlandse Middeleeuwen zijn gemakkelijk te interpreteren als een groeiende aandacht van de tekstediteurs voor de eigenheid van hun landstreek. Die eigenheid werd voor die editeurs dan ook steeds meer de legitimatie voor hun werk, zoals bleek uit het tweede punt van studie in dit proefschrift.

Legitimerend: het eigene van de Nederlanden (II)

De oorsprong van het Nederlandse editievak is ook in dit tweede opzicht veelbetekenend. De oereditie van Stoke uit 1591 was het werk van Dousa, die enkele jaren daarvoor een leidende rol gespeeld had in de bezetting van Leiden door Spaanse troepen. Hij werd geholpen door Spiegel, die zich thuis voelde in de Amsterdamse kringen waar de literatuur in de zeventiende eeuw groot succes zou kennen. De godsdiensttwisten dus, maar ook het culturele hoogtij van de zeventiende-eeuwse Nederlanden: ze waren de voedingsbodem voor de groei van het editievak. Tegelijk bepaalden ze ook voor lang het onderwerp ervan. Enerzijds verwerkten de editeurs de burgeroorlogen op een historische basis: ze oefenden zich in het ontdekken van de historische waarheid, via rechtsgeleerde documenten, om zo ook de historische grond van het ontstaan van de Republiek te kunnen bewijzen. Die oefening liep in de achttiende eeuw onverminderd door, zo bleek in de discussie onder de Kolijnediteurs. Het succes van de dichters in de Gouden Eeuw bracht editeurs aanvankelijk het besef

van mogelijk tekstbederf bij, door fouten die bij herhaald drukwerk ontstaan. Later, na 1700, inspireerde dat succes tekstediteurs op een andere manier: zij namen die intussen wat ouder geworden teksten op in hun taaldidactiek, die uitging van na te volgen voorbeelden. Het aan de Nederlanders zo eigen bestuur en de hun zo eigen literatuur: dat waren de twee rechtvaardigingsgronden voor de tekstediteurs. Aan de basis van beide legitimeringen lag een exemplarisch historisch besef: de gedachte dat uit het verleden concrete voorbeelden gehaald konden worden om in de eigen tijd beter te leven. Dat kon gaan om voorbeelden van goed bestuur – hetzij zelfbestuur, hetzij onder koninklijk of grafelijk gezag – of om voorbeelden van goed taalgebruik.

Die aandacht voor de dubbele eigenheid nam nog toe na de revoluties van 1800 en bleef het voedingsbed voor de verdere ontwikkelingen in het Nederlandse editievak. Opnieuw kwamen er impulsen van de politieke omstandigheden. Enerzijds droegen binnenlandse ontwikkelingen daartoe bij. De Zuid-Nederlander Jan Frans Willems, die zelf de gevolgen van de Franse Revolutie gezien had, hing ten tijde van het Verenigd Koninkrijk een Groot-Nederlands staatsnationalisme aan. Het bracht hem er in 1819 toe een *Verhandeling over de Nederduytsche Tael- en Letterkunde, opzigtelyk de Zuydelyke Provintien der Nederlanden* te schrijven, waarin hij schrijvers uit heden en verleden gebruikte voor de verdediging van de Nederlandse taal, voor een taalpolitieke agenda dus. Het betekende een belangrijke politisering van de filologie. Tijdens de Belgische Opstand zou hij – zij het anoniem en voor de grap – daarvan nog een staaltje geven in de vorm van een valse teksteditie. Die politisering kreeg nog in datzelfde jaar 1819 buitenlandse hulp. De Duitser Hoffmann von Fallersleben bracht toen namelijk een bezoek aan de Nederlanden en publiceerde vanaf 1820 een plan in de *Algemeene konst- en letterbode*. Enerzijds lanceerde hij een oproep tot een empirisch-wetenschappelijke beoefening van de Nederlandse filologie en anderzijds gaf hij die een ethische onderbouw. Het bewaren en bezorgen van oude teksten moest voortaan, zo parafraseerde Hoffmann zijn Duitse collega Jacob Grimm, een nationale en morele plicht zijn. Het klonk hooggestemd, maar had vooral een opvallend effect onder de Nederlanders. Bilderdijk, en in zijn spoor ook Willems, voelden zich bedreigd door de Duitse interesse en sloten zich op in hun binnenlandse geleerdheid, met hun oude aandacht voor het eigene en hun lange filologische traditie. Het resultaat was vreemd genoeg tóch een nationalisering van het editievak, in strikt staatsburgerlijke zin: met Willems' staatsnationalistische doelen en met Bilderdijks achterdocht jegens de Duitsers werd de tekstbezorging exclusief-nationalistisch, of protectionistisch.

De oude filologische gebondenheid aan het Nederlandse eigene vond in de derde periode, na 1838, alsnog het contact met Duitse nationalistische ideeën. De koppeling ziet er wat ingewikkeld uit. Jonckbloet, De Vries en hun generatiegenoten kenden de binnenlandse traditie van de protectionistische Bilderdijk. Die wilden zij echter niet volgen; ze zochten daarentegen aansluiting bij het door hem gevreesde

buitenland. Net de bloeiende Duitse filologie werd hun voorbeeld, net als het voortgaande werk van de intussen Belg, dus ook buitenlander geworden Willems. Die buitenlandse voorbeelden stelden hen in staat om, na ongeveer twintig jaar, gehoor te geven aan de empirisch-wetenschappelijke en nationalistische oproep van Hoffmann. Via het buitenland konden ze dus de bestaande aandacht voor het eigene in de Nederlandse tekstbezorging aanpassen aan het Europese nationalistische *discours*, terwijl ze dezelfde grondhouding als hun voorgangers konden blijven aannemen, zonder dat zo te hoeven benoemen. Met deze zelfpresentatie slaagde deze generatie tekstediteurs erin om als de eerste nationale tekstediteurs onthouden te worden. Daar droeg natuurlijk ook hun werk toe bij, dat niet meer enkel – zoals vanouds – het bestuur en de literatuur van de Nederlanden tot voorwerp nam. Vindplaatsen van de Nederlandse (of Vlaamse) natie werden nu ook (zoals ook al in het eerste, objectieve aandachtsgebied bleek) de middeleeuwse lyriek, de gewoonten van het dagelijkse leven in het verleden en het afzonderlijke woord. Die vindplaatsen legden een fundamenteelere eigenheid van de Nederlandse natie bloot: die moest niet langer gezocht worden in concrete voorbeelden van bestuur of taal, maar in een abstractere vorm, in een moeilijker te traceren volksziel. Het was een uiting van een nieuw historisch besef, dat niet meer exemplarisch was, maar nationaal en in ambitie zelfs episch.

Deze verschuiving van een exemplarisch naar een nationaal historisch besef verklaart meteen ook de verruiming van de filologische aandacht die ik hiervoor als eerste besproken heb. Wie concrete voorbeelden voor bestuur en taal zoekt, kan die vinden in de grote literaire successen uit een tijd waarin de taal nog gelijkend was en in kronieken die de *res gestae* van voorgangers in dezelfde landen bespreken. Wie echter een diepere verwantschap met het verleden zoekt, vindt die niet zozeer in recente successen of in geschiedoverzichten. Volksverhalen, dierenfabels en de oudste poëzie leken daar beter voor geschikt. Het meest echter epische teksten, die beschouwd werden als overblijfselen van een verloren gegaan, nationaal episch narratief. Het is dat oude epische bestanddeel in de Nederlandse eigenheid waar nationalistische tekstediteurs na 1800 steeds vaker naar op zoek gingen.

Prosopografisch: geboorte en wasdom van de editeur als tekstinstantie (III)

Tegelijk met het genre van de Nederlandse teksteditie kwam in 1591 ook de editeur als tekstinstantie tot leven. Dat gebeurde in het lofdicht dat Dousa op zijn hulp Spiegel schreef. De editeur kreeg daarin een belangrijke rol: hij redde de oude tekst van de ondergang. Dat *discours* van redder bleef daarna altijd aan de tekstbezorger kleven, door de dubbele ontwikkeling van het vak heen. Bij oude kronieken heette het dat hij de tekst van de vergetelheid redde, dat hij in de duisternis der eeuwen het licht bracht en dat hij de haast vergeten auteur het eeuwige leven schonk. Bij de literaire verzamelde werken school het gevaar eerder in tekstbederf; de editeur verleende dan

de zorg van een heelmeeester en hij behandelde de kwetsuren die de wereld en de tijd aan de tekst toegebracht hadden. Met zulk *decorum* nam de tekstediteur een volwaardige plaats in tussen andere tekstinstanties, zoals de auteur, de vertaler, de compiler of de drukker. Wat meer was: de herkenbare aanwezigheid van een editeur bleek het wezenlijke kenmerk voor de teksteditie. Een teksteditie definieerde ik in de inleiding al als een tekst die een bemiddelaar via de drukpers opnieuw ter beschikking stelt en daarbij in de peritext zichzelf of zijn ingrepen kenbaar maakt en er eventueel verantwoording voor aflegt.

De sociologische inbedding van deze editeur als tekstinstantie maakte in de tweede periode, tussen 1784 en 1838, een institutionalisering door. Vooraf, in de eerste periode na 1591, waren twee groepen van individuele editoren te herkennen, die parallel liepen met de twee subgenres in de teksteditie. De kroniekedities waren aanvankelijk meestal het werk van rechtsgeleerden uit Leiden, eventueel maar niet noodzakelijk daar ook werkzaam als hoogleraar. Zij kregen in de loop van de achttiende eeuw het gezelschap van een heterogene groep amateurs-antiquaren, zoals Cornelis van Alkemade en Pieter vander Schelling, met meestal een eerder lokale aandacht voor het verleden. Daarnaast stonden de verzamelde werken, die meestal het werk waren van drukkers-boekverkoopers en artsen uit Amsterdam. Zij stonden in nauwe relaties tot de literaire kringen in die stad en onder hen namen na 1700 enkele taalkundigen-didactici het eerste woord, waaronder David van Hoogstraten, Pieter Vlaming en Huydecoper.

Die laatste vormde de overgang naar de institutionalisering van de tweede periode. Die begon met de oprichting van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden in 1766, waarvan Huydecoper als lid gevraagd werd. Onder de oprichters van de Leidse Maatschappij zou vooral Hendrik van Wijn (lang leven en) in het editievak van zich doen spreken. De betekenis van de Maatschappij zelf kan niet worden overschat, door de oude handschriften die in haar bibliotheek bewaard werden en door het genootschappelijk bijeenbrengen van woorden, wat als het begin van de Nederlandse lexicografie kan gelden. Dat werk kwam al gauw editoren van pas, bijvoorbeeld Clignett en Steenwinkel, voor hun editie van Maerlants *Spiegel historiael*. Dit vroege begin van filologische institutionalisering kreeg na 1813 navolging met de oprichting van het Koninklijk Instituut, waarvan de Tweede Klasse zich, vooral met Bilderdijk als voorzitter, ook toelegde op het verzamelen en in druk brengen van handschriften. Aan de Maatschappij onttrok het de voortgezette bezorging van de *Spiegel historiael*. Rond 1830 kreeg dit overheidsinstituut nog het gezelschap van twee commissies die tekstbezorging als expliciet doel kregen: in opdracht van de Haagse regering de Commissie Rerum Belgicarum scriptores, nog net voor de Belgische Opstand. Al gauw daarna en in opdracht van de Brusselse regering ontstond de Commission royale d'histoire. Die drie laatstgenoemde overheidsinstituten hadden onder anderen Willems als gemeenschappelijk editeur-lid.

Binnen en buiten die instituten startten bovendien enkele van de bekendste editiepublicatierreeksen, die ze zelf vulden: ik noem slechts Bilderdijk en zijn (*Nieuwe Taal- en dichtkundige verscheidenheden*), Willems en zijn *Mengelingen* (en later zijn *Belgisch Museum*), verder nog Clignett met zijn vroegtijdig gestopte *Bydragen* en ook de *Horae belgicae* van Hoffmann. De boekenreeksen en de overheidsinstituten vormden de latere aanvullingen voor de uitzonderlijk vroege Leidse Maatschappij.

Terwijl door die tweede periode en door de institutionalisering heen ook enkele Leidse en andere hoogleraren actief bleven in de tekstbezorging, stelden de editoren van de nationale generatie in de derde periode zichzelf een nieuwe academisering als expliciet doel. Daartoe hadden ze eerst een volwaardig vakgebied nodig. Dat bestond enerzijds uit een eigen organisatievorm. Die vonden zij in het Zuiden in de Maatschappij der Vlaemsche bibliophilen, die in de wetenschappelijke literatuur weinig onderzocht is. Bekender is in het Noorden de Vereeniging ter bevordering der oude Nederlandsche letterkunde, waarvan ook Jonckbloet en De Vries lid waren. Behalve een eigen organisatie had het vak anderzijds ook eigen debatten nodig. Binnen die Vereeniging werd inderdaad over de methode en het voorwerp van het vakgebied gediscussieerd. Jonckbloet stond daarin vaak als enige tegenover zijn generatiegenoten: hij bepleitte de kritische teksteditie in Duitse zin en ook, zoals hierboven al aangehaald, een exclusieve aandacht voor de ridderroman. Onder meer door die vakdiscussies kwam er een einde aan de Vereeniging als eigen organisatievorm, maar de twee bekendste leden traden al spoedig *academia* binnen als hoogleraar. Bij die gelegenheid herhaalde vooral Jonckbloet het patroon dat ik al bij de nationalisering in het vorige aandachtsveld besprak: kritiek op de binnenlandse voorgangers en het wetenschappelijke buitenland als voorbeeld. De bestaande filologische traditie, die juist academisch van oorsprong was, stelde hij zo in de schaduw. Het succes van zijn generatie, dat behalve een inhoudelijke en legitimerende nationalisering nu ook een vormelijke academisering inhield, kwam er des te meer door op de voorgrond.

Uiteindelijk zou onder het dak van de universiteiten het Nederlandse editievak zijn grootste zelfstandigheid verliezen, dienstbaar als het werd aan de nieuwe disciplines van de nationale geschiedschrijving en de lexicografie, waar Jonckbloet en De Vries zich voor inzetten. Niettemin hadden de nationalisering en de nieuwe academisering van het editievak veel betekend voor de editeur als tekstinstantie: hij werd er opnieuw door bevestigd in zijn *decorum* van tekstbemiddelaar en redder van de ondergang, een *decorum* dat wezenlijk bleef voor het vak dat hij sinds 1591 beoefend had.

De eerste drie aandachtsgebieden die ik in dit proefschrift gevolgd heb, zijn samen te vatten als een drievoudig proces van nationalisering. Naarmate het besef van Nederlandse eigenheid en ook het historische besef, die samen de editoriale aandacht

voor oude teksten legitimeerden, nationaliseerden (II), nam ook de aandacht toe voor teksten die een uitdrukking waren van die eigen taal en die eigen geschiedenis (I). Tegelijk nationaliseerde ook de organisatievorm met overheidsinstituten, om later opnieuw te academiseren (III). Dat laatste had te maken met een cruciaal punt: de vraag of de beoefening van de filologie in het algemeen en van de Nederlandse letterkundige tekstbezorging in het bijzonder op zich ook tot de Nederlandse eigenheid behoorde. Voor de protectionistische Bilderdijk was dat wel het geval. Voor Willems ook, al leidde dat bij hem na de Belgische onafhankelijkheid tot paradoxale epische voetnoten: de oude, geleerde vorm kreeg bij hem zonder voorbehoud de glans van het nieuwe nationalisme. De editeurs uit de generatie van Jonckbloet en De Vries miskenden die filologische eigenheid van de Nederlanden echter, om via de omweg van het buitenland en de academie zichzelf met nieuwe kracht te presenteren als legitieme tekstinstanties.

Continuïteit: de gewoonten van het antiquarisme

Een drievoudige nationalisering vat de discontinuïteiten in de geschiedenis van het Nederlandse editievak samen. Daar tegenover staan even belangrijke continuïteiten. Die zijn bovenal te vinden in het vierde gezichtspunt van dit proefschrift, het punt met name van waaruit ik de epistemologie van het editievak besprak. Hierna vat ik de ontwikkelingen in epistemologisch opzicht samen voor elk van de drie periodes. Aan de hand van de zo geschetste continuïteiten en discontinuïteiten zal ik daarna de juiste verhouding tussen de interpretatiekaders kunnen schetsen. Uiteindelijk zal ik proberen een historische betekenis toe te kennen aan de lange lijnen van de filologie, die binnen het ruime chronologische kader van dit proefschrift naar boven zijn gekomen.

Epistemologisch: de blijvende spanning tussen beschikbaarheid en betrouwbaarheid (IV)

Een editeur, zo bleek uit mijn definitie van een teksteditie, stelde een tekst waarvan hij niet de auteur was, opnieuw ter beschikking via de druk. Hij kon erin ingrijpen en daar eventueel verantwoording voor afleggen, maar moest zich – om zich te onderscheiden van een herdrukker – altijd kenbaar maken, met minstens een naam. Hij herleidde zo een ongecontroleerde zee van herdrukken tot een geautoriseerde uitgave, of bracht een tekst van perkament over naar bedrukt papier. Zijn doel was altijd teksten via de drukpers opnieuw ter beschikking te stellen in een veilige vorm, hetzij fysiek veilig en bestand tegen de tijd, hetzij inhoudelijk veilig en bestand tegen te groot succes. Veiligheid school voor een tekst in zijn openbare beschikbaarheid, die de editeur hem via de drukpers schonk.

Met zijn tekstbemiddeling maakte de editeur ook aanspraak op juistheid. Het hoge belang – zij het exemplarisch, nationaal of moreel – waarmee de editeur zijn onderneming legitimeerde, kon immers enkel gediend worden met de juiste taalvoorbeelden en met het juiste geschiedverslag. De editeur vroeg dus wezenlijk om vertrouwen in zijn bemiddeling. Dat werd hem ook toegezongen, samen met wat *decorum*, en hij bracht zelf altijd zijn vele werk en zijn precisie in herinnering. De affaire-Kolijn had echter geleerd dat, ondanks die woorden, enkel materieel bewijs en in de eerste plaats een oorspronkelijk handschrift betrouwbaarheid kon bewijzen. Er waren immers na 1700 editeurs van de kroniek van Klaas Kolijn geweest, die persoonlijke en politieke tekenen van betrouwbaarheid hadden ingeroepen; zij stonden tegenover Huydecoper, die taalkundige twijfels bij de kroniek had. De vervalsing van Kolijn werd echter pas definitief vastgesteld door historicus Jan Wagenaar in 1777, bij ontstentenis van een materieel handschrift. Voortaan werd de tastbare oorspronkelijke tekst een epistemologische eis in het editievak. Hoe veelvoudig, openbaar en beschikbaar een editeur een tekst ook maakte, zijn betrouwbaarheid bleef afhangen van de enkele, oorspronkelijke en materiële tekst. Met andere woorden: de hernieuwde beschikbaarheid die de drukpers aan een tekst bood, moest altijd worden aangevuld met een materieel te bewijzen betrouwbaarheid.

Omdat de editeur zulk een belangrijke bemiddelende rol speelde, omdat hij tussen de tekst en de drukpers stond en omdat hij, zoals uit het prosopografische aandachtspunt bleek, met hooggestemde *epitheta* bedacht werd, was zijn betrouwbaarheid echter ook al voor de zaak-Kolijn een punt van groot belang. In de vroegste periode verschilde de basis voor die betrouwbaarheid in de twee genoemde subgenres. Kroniekeditors staaften hun ingrepen in de oude teksten documentair: ze verwezen naar andere, meestal officiële stukken, die ze integraal opnamen en waarvan ze soms ook de materiële vorm nauwgezet bespraken. De editeurs van literair verzameld werk daarentegen zochten voor hun betrouwbaarheid meestal een auctoriële basis: zij wilden altijd zo dicht mogelijk bij de oorspronkelijke auteur staan, hetzij door persoonlijk contact, hetzij door biografische studie. Discussies onder editeurs, zoals die van Kolijn, toonden echter hoe net zo goed alle andere aspecten van hun sociale en intellectuele leven ingeroepen konden worden, *à charge* of *à decharge*. De beoordeling van teksteditors verschilde immers niet veel van die van getuigen in een rechtszaak.

Aan het eind van de eeuw van Kolijn verschoof de beoordeling van de betrouwbaarheid van teksteditors naar de filologische instituten. Wagenaar ontmaskerde Kolijn voor de Leidse Maatschappij. Zij bleef de plaats waar editeurs en andere filologen hun betrouwbaarheid konden bewijzen: met argumenten in haar publicaties, maar vooral met het deponeren van bewijsstukken in haar bibliotheek – zoals Joannes Clarisse dat deed met zijn losgeweekte fragmenten van Maerlant en Stoke. Ook de nieuwe instituten uit deze periode waren tegelijk plaatsen van discussie

en depots van bewijzen voor betrouwbaarheid. Dat het Willems niet meteen lukte met een vondst toegelaten te worden tot het depot dat ook het Koninklijk Instituut was, ergerde hem dan ook zeer. In deze revolutionaire periode bleek verder dat de betrouwbaarheid van de teksteditie ook voorwerp kon zijn van filologische humor, zoals de pamflettaire vervalsingen van Johannes Bottelgier en opnieuw Willems bewezen. Dat het tegelijk nog steeds een serieuze epistemologische kwestie was, bewees Hoffmann met zijn twee vervalste gedichten, waarmee hij de toestand van de filologie in Nederland zei te willen aanklagen. De filologie en de tekstbezorging moest voor hem immers, zoals hiervoor bleek, nog belangrijker worden dan zij al was: editoren moesten met hun pen soldaten zijn in een empirische en nationale strijd.

In het derde tijdvak, waarin die strijd door de jonge generatie omgebogen werd tot een academisch-nationale, leek het probleem van de betrouwbaarheid veraf. De editor leek zijn betrouwbaarheid immers zozeer bewezen te hebben dat voor sommigen – te weten: Jonckbloet – een nieuwe stap mogelijk was: die naar de kritische editie. Anderen – vooral dan De Vries – zagen nieuwe mogelijkheden in een andere richting: hij wilde op basis van betrouwbaar gebleken edities en de daarbij gevoegde *glossaria* aan het lexicografische werk beginnen. De aandacht voor het stoffelijke, die bij hun voorgangers epistemologische garanties had geboden, werd bij deze generatie een manier om uitdrukking te geven aan het hernieuwde zelfvertrouwen van de editor. Deze tekstgeleerden grepen zélf in de materiële wereld in en richtten standbeelden op: in 1860 een voor Maerlant in Damme en in 1867 een voor Vondel in Amsterdam. De teksteditors van de nationaal-academische generatie werden delvers, van bouwstoffen voor hun historische en lexicografische wetenschappen, maar ook van duurzame grondstoffen voor hun standbeelden. Het oude epistemologische probleem zou ondanks alles even sterk terugkeren: in hetzelfde Vondeljaar 1867 zou de Nederlandse filologie immers in twijfels gestort worden, toen het *Oera Linda Boek* opdook. Waren de Nederlandse teksteditors vergeten dat hun voorgangers, zoals Willems, Clignett, Steenwinkel of Van Alkemade, geen delvers van bouwstoffen geweest waren, maar geleerden die hun tekstuele kennis enkel voor zeker aannamen wanneer ze die bevestigd zagen door een graf? Waarde de geest van Kolijn niet nog steeds rond?

De antiquarische gewoonten: van klassieke filologie naar literair historisme

Met zicht op het grondplan van de geschiedenis van het Nederlandse editievak, met zijn discontinuïteiten en continuïteiten tussen 1591 en 1863, wordt het mogelijk de twee gehanteerde interpretatiekaders aan te vullen en de verhouding tussen beide te schetsen.

De interpretatiekaders van Grafton en Leerssen raken elkaar in chronologische zin in een *Sattelzeit* van het Nederlandse letterkundige editievak, tussen 1784 en 1838. De studie van de ontwikkelingen in die periode, die ik in het derde deel van dit

proefschrift voorstelde, bood de mogelijkheid om beide kaders niet alleen chronologisch op elkaar te laten aansluiten, maar beide ook inhoudelijk bij te stellen. Ten eerste vulde ik Graftons schema aan met de volkstaalfilologie, die geïnteresseerd was in de eigen geschiedenis en de eigen taal en daarom nauw verwant was aan een gevoel van eigenheid in de Republiek der Verenigde Provinciën. Die volkstaalfilologie maakte belangrijke ontwikkelingen door in de revolutietijd, zowel inhoudelijke als organisatorische. In tegenstelling tot wat Grafton lijkt te suggereren, was ze dus meer dan enkel een bevestiging van het filologische grondpatroon, getekend door de klassieke filologie van de zeventiende-eeuwse Republiek der Letteren. De filologische aandacht voor het eigene kreeg in deze periode immers een ongeziene, ethische intensivering door het nationalisme. Ten tweede vulde ik het literair-historische kader van Leerssen aan met die oudere volkstaalfilologie en met de stelling dat het juist die ouderdom van geleerde tradities was die een cruciale rol speelde in de aansluiting van de Nederlanden bij het Europese literaire historisme. Die aansluiting verliep in twee fasen. In de jaren 1820 was er een binnenlandse, protectionistische fase, waarin vooral Bilderdijk de internationaal getinte traditie van de Leidse filologie wilde beschermen tegen Duitse historicistische vernieuwingen; twintig jaar later was er een internationaal georiënteerde, wetenschappelijke fase waarin een nieuwe generatie editoren zich tegen Bilderdijk afzette en tegelijk de Duitse vernieuwingen omarmde. Het opmerkelijke daarbij was dat Bilderdijk, ondanks zijn protectionisme, eigenlijk al het nieuwe nationalisme in de tekstbezorging in de praktijk bracht en – omgekeerd – dat de jonge generatie, ondanks haar internationale en wetenschappelijke vernieuwingsdrang, in diezelfde praktijk van tekstbezorging weinig van de meeste voorgangers verschilde.

Behalve een gefaseerde discontinuïteit verbindt ook de belangrijkste continuïteit de twee opeenvolgende kaders. Het gaat om de blijvende spanning tussen beschikbaarheid en betrouwbaarheid, maar ruimer vooral om de antiquarische gewoonten van teksteditoren, waarvan die epistemologische spanning slechts één kenmerk was.

In de inleiding beschreef ik het antiquarisme als geleerde houding, zoals het sinds Momigliano in gebruik is, aan de hand van vier kenmerken. Twee ervan kwamen in dit proefschrift slechts zijdelings ter sprake. Ten eerste het plezier in de geleerdheid, dat bij Clarisse in 1818 en bij een woordenboekredacteur uit 1871 expliciet naar boven kwam, dat veel teksteditoren zonder twijfel met hen gemeen hadden (en hebben), maar dat slechts zelden terug te vinden is in de peritext van hun werk, wat de belangrijkste bron van deze studie was. Ten tweede was er het uitstel van het verhaal. Antiquarische geleerden verzamelen en bestuderen fragmentarische resten van het verleden, zonder daarbij te zoeken naar een ruimer betekenisverband, al helemaal niet naar een geschiedverhaal dat zij op basis van die fragmenten zouden moeten construeren. Dit uitstel van het grote verhaal konden de Nederlandse

tekstediteurs natuurlijk volhouden doordat zij hun blik naar steeds meer en steeds andere literaire resten uit het verleden richtten – zoals uit het eerste, objectieve aandachtsveld bleek (I). Dit nam overigens niet weg dat tekstediteurs wel verwezen naar een ruimer verhaal, naar een legitimerend narratief voor hun onderneming – zoals uit het tweede aandachtsveld bleek (II). Beide eerste kenmerken van het antiquarisme waren dus wel belangrijk voor de Nederlandse tekstediteurs, maar gingen hun gedrukte werk eerder vooraf dan dat ze er uitgebreid in tot uiting kwamen.

De twee andere kenmerken van het antiquarisme lijken belangrijker. Vooreerst de exemplarische geschiedopvatting, die er nauw mee verbonden is. Grafton benoemde het exemplarische verband tussen heden en verleden voor de klassieke filologie, bijvoorbeeld bij de filosofische doelstellingen die Lipsius met zijn studie van de Romeinse Oudheid zei na te streven. Dat exemplarische verband was ook geldig in de Nederlandse volkstaalfilologie, die rond 1600 ontstond in de omgeving van Lipsius en in Amsterdam. De hele vroegste periode van haar ontwikkeling lang was die geschiedopvatting bepalend: tekstediteurs bedachten bestuur en literatuur uit de eigen tijd met concrete voorbeelden uit het eigen verleden, te beginnen bij middeleeuwse graven en zeventiende-eeuwse dichters. Leerssen signaleerde in die geschiedopvatting een verschuiving naar een episch historisch besef. Heden en verleden kregen een verband op een abstracter niveau: ze maakten deel uit van één doorlopend, heroïsch verhaal, ze vormden samen de natie-in-ontwikkeling. Ook dat was van toepassing in het Nederlandse editievak, dat zich na 1784 nationaliseerde. Nederlandse editeurs kozen immers ook voor epische teksten uit het verleden en ze huldigden het abstracte, nationale geschiedverband. Enige onduidelijkheid bestond er onder hen, zoals bleek, over de vraag of filologische gewoonten daar deel van uitmaakten of niet.

De exemplarische geschiedopvatting van het antiquarisme uit Graftons kader leek dus te wijken voor de grote nationaal-wetenschappelijke successen van de volkstaalfilologie uit Leerssens kader. Toch bleek dat ook in die successen het exemplarische historische besef van tel bleef: de lexicografen van het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* wilden niet enkel de natie vinden in het woord, maar hun tijd ook goede taalvoorbeelden verschaffen; Jonckbloet wilde niet alleen de gewoonten van de Nederlandse natie in de ridderroman vinden, maar verstrekke vanaf het spreekgestoelte van de Tweede Kamer ook politieke voorbeelden uit het verleden. Daaruit blijkt dat voor de Nederlandse tekstediteurs het exemplarische historische besef uit de antiquarische filologie en het epische historische besef uit het nationale en wetenschappelijke literaire historicisme elkaar niet uitsloten. Misschien maakte het exemplarische historische besef, samen met de aandacht voor het fragmentarische, het uitstel van het grote verhaal en het plezier in de geleerdheid, de literair-historistische bloei van het Nederlandse editievak juist mogelijk.

Een vierde kenmerk van het antiquarisme, de gehechtheid aan het materiële, maakt een vergelijkbaar patroon in de lange ontwikkeling van het editievak in de Nederlandse volkstaal duidelijk. Hierboven besprak ik die gehechtheid uitvoerig als noodzakelijke bewijsgrond voor filologische kennis en als uitdrukkingsmiddel van het zelfbewustzijn van de nationaal-wetenschappelijke editeur. Die dubbele materiële gehechtheid bewijst dat, zoals Grafton stelt, de filologie zijn basistrekken kreeg in de Leidse studie van de Oudheid rond 1600 en toen ook haar volkstaalvariant voortbracht. Verder echter ook dat de ontwikkelingen van na 1800 – te weten: nationalisering, verwetenschappelijking en het literaire historisme – pas echt leidden tot het grote succes van die volkstaalfilologie. Het was, zeker in de ogen van tijdgenoten als Hoffmann en Jonckbloet, pas in dat succes dat de volkstaalfilologie op gelijke hoogte kwam met de klassieke tak van studie.

Het omgekeerde is echter ook waar. Zelfs de brede historische cultuur, de alomtegenwoordige uitdrukking van de literair-historistische denktrant die Leerssen in heel Europa ontwaart, kende een antiquarische kern: de schrijversstandbeelden uit de jaren 1860, op initiatief van teksteditoren opgericht, waren slechts de meest zichtbare variant van een geleerde, epistemologische gewoonte die in de filologie van rond 1600 een noodzaak geweest was. De zelfverzekerde literair-historistische volkstaalfilologie van het midden van de negentiende eeuw ontleende haar kracht aan het nationalisme, maar werd uiteindelijk een voltooiing van het programma van de antiquarische filologie, die gezocht had naar materiële kenniszekerheid over het verleden. Zo bezien zijn de twee filologieën uit beide interpretatiekaders geen uitersten waartussen de waarheid te vinden moet zijn, maar lijkt de latere een eigengereide inlossing van de beloften van de eerdere.

De woorden, het monument en de dingen

De Leidse klassieke filoloog Josephus Justus Scaliger had grote interesse in mummies. Die interesse illustreert de zeer kleine afstand die er bestond, in de tijd van zijn aankomst in Leiden in 1593, tussen de studie van oude teksten en de studie van oude zaken. Scaliger wilde, zodra hij in de stad aangekomen was, de Egyptische mummies zien die de arts Bernardus Paludanus in zijn verzameling oudheden en *naturalia* bezat. Ze waren voor Scaliger de bijbelse geschiedenis in tastbare vorm.¹ Leidenaar Johannes de Laet is een ander voorbeeld van hetzelfde. Hij was bestuurder van de West-Indische Compagnie, editeur van Plinius en verzamelaar van rariteiten als de hand van een zeemeermin, tekeningen, inscripties, globes en ook oude handschriften. Met zijn interesse in het Oud-Fries en in runentekens was hij tegelijk

¹ Eric Jorink, *Het Boeck der Natuere. Nederlandse geleerden en de wonderen van Gods Schepping 1575-1715* (Leiden: Primavera Pers, 2006), 279.

een van de eerste beoefenaars van de Germaanse linguïstiek.² Taal en artefact waren voor zulke laathumanistische geleerden immers slechts verschillende uitingvormen van één omvattend systeem van kennis.³ Hoewel de *res* en de *verba* in de loop van de zeventiende eeuw steeds meer gescheiden verzameld werden door geleerden – omdat enerzijds, zoals wetenschapshistoricus Eric Jorink stelt en zoals hier al eerder vermeld werd, in de filologie de antiquarische strijd tegen het pyrronisme een toevloed van tekstuele gegevens voortbracht en anderzijds in de natuurfilosofie de studie van de uiterlijke verschijningsvormen het steeds vaker won van toetsing aan de Bijbel en de klassieken⁴ – ondanks die groeiende scheiding dus, heeft de studie van de woorden het nooit echt gered zonder de wereld van de dingen.⁵ Dat bewees Klaas Kollijn.

In de zekerheid van die wereld der dingen hoopten tekstediteurs op een glimp van de eeuwigheid, voor hun tekst en ook voor zichzelf. Daartoe hadden zij altijd het medium van de drukpers ingezet, het wezenlijke instrument van de editor als tekstinstantie. Hun streven beperkte zich echter niet tot de wereld van papier, het nam ook de nog meer tastbare en nog meer zichtbare vorm van het standbeeld aan. Die complementariteit van boek en monument is een zeer lange lijn in de geschiedenis van de filologie. Rond 1600 werd immers al van Desiderius Erasmus gezegd dat hij zowel in zijn verzamelde werken zou voortleven, als in zijn Rotterdamse standbeeld, het vroegste schrijversstandbeeld in de Nederlanden.⁶ Ook na de opkomst, de nationalisering en de verwetenschappelijking van de geleerde tekstbezorging tussen 1591 en 1863, ook na de standbeelden uit de jaren 1860 – kortom, ook buiten het bestek van dit proefschrift, liep die lijn door.⁷ Nog in 1979 liet de Nederlandse Koninklijke Akademie van Wetenschappen immers haar historisch-kritische literaire tekstedities verschijnen onder de titel *Monumenta Literaria Neerlandica*, als papieren

² Ibidem, 308-310. In vergelijking daarmee wordt De Laet (verrassend) hoofdzakelijk vanuit de latere linguïstiek besproken door Dekker, *The origins of old Germanic studies in the Low Countries*, 58-337.

³ Jorink, *Boeck der Natuere*, 269-272 en 298-299.

⁴ Ibidem, 320-321 en 355-359.

⁵ Dat is ook de stelling van Grafton. Hij noemt de bedoelde scheiding tussen klassieken in boeken en de waarneembare wereld een 'narrative' dat hij wil nuanceren. Hij ziet immers een blijvende 'negotiation' tussen boeken en wereld, ondanks de grote ontdekkingen, zelfs van de Nieuwe Wereld, een onderhandeling die met name aan de Leidse universiteit plaatsvond (Grafton, Shelford en Siraisi, *New Worlds, Ancient Texts*, met name 2-5 en 217-228).

⁶ C. L. Heesakkers, 'Svperet qvae saecvla massa. Een massief dat de eeuwen kan trotseren. Rond het Rotterdamse standbeeld van Erasmus en de Leidse uitgave van zijn verzamelde werken', *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman*, 13 (1990) 33-52.

⁷ Voor een historische schets van het editievak na de bestudeerde periode, voor Nederland vooral na 1950: zie Mathijsen, *Naar de letter*, 27-28. Aanvullingen daarop, vooral voor de periode vanaf de jaren 1970 en A.L. Sötemann: zie Annemarie Kets-Vree, *Oude bronnen, nieuwe vragen. Ontwikkelingen in de editiewetenschap. Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar Editiewetenschap – vanwege de Stichting Het Vrije Universiteitsfonds, daartoe in staat gesteld door het Huygens Instituut (KNAW) – bij de faculteit der Letteren van de Vrije Universiteit van Amsterdam op 20 november 2008* (Amsterdam: Vrije Universiteit, 2008), 2-5. Voor de bijzondere plaats die het editievak in de Nederlandse letterkunde na die jaren bleef innemen, in vergelijking met de letterkunde van andere talen, zie Thomas Vaessens, *De revanche van de roman. Literatuur, autoriteit en engagement*, 2e druk (Nijmegen: Uitgeverij Vantilt, 2009), 54-55.

monumenten dus.⁸ Enkele jaren later, in 1987, tot slot, werd een standbeeld van Multatuli onthuld, in het bijzijn van de Nederlandse koningin, van velen van de bezorgers en van de uitgever van zijn toen nog onvoltooide *Volledig werk*.⁹ Het beeld werd onthuld op de Amsterdamse Torensluit, waar de schim van Vondel zijn standbeeld had willen zien verrijzen. Het is nu echter Multatuli, die daar studenten in de filologie eraan herinnert dat ook bezorgers van teksten behaagd worden door tastbare eeuwigheid, als een stenen versie van Scaligers mummies.

⁸ De reeks begon met A. L. Sötemann en H. T. M. van Vliet, *J.C. Bloem. Gedichten. Historisch-kritische uitgave. Uitgegeven onder auspiciën van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen*, 2 dln., Monumenta Literaria Neerlandica 1 (Amsterdam: Noord-Hollandse Uitgeverij, 1979) en wordt nog steeds aangevuld door het Huygens Instituut van de Akademie. Over de betekenis van het Latijnse *monumens*, zie Ketelaar, 'Archieven'.

⁹ Zie onder meer de rede door uitgever G. A. van Oorschoot, 'Zeer hoog door mij geachte mevrouw', *Over Multatuli*, 10 (1987) 19-22 en verder 52°22'28" NB, 4°53'22" OL.